

ETYKA W SZKOLE

Prezentujemy poniżej materiały dotyczące nauczania etyki w szkołach podstawowych i średnich. Są to trzy autorskie projekty nauczania etyki, zatwierdzone decyzją Ministerstwa Edukacji Narodowej jako programy nauczania, dwie wypowiedzi oceniające owe programy oraz propozycja zestawu tematów na zajęcia z etyki w liceum ogólnokształcącym.

Przypominamy, że w tomie 14. „Edukacji Filozoficznej” przedstawiliśmy zapis dyskusji na temat *Religia i etyka w szkołach średnich*.

Redakcja

JĘDRZEJ STANISŁAWEK

PROGRAM ZAJĘĆ ETYKI DLA SZKOŁY PODSTAWOWEJ

CZ. I INFORMACJE OGÓLNE

1. Cele zajęć

Dorośle życie polega na mądrym i świadomym dokonywaniu wyborów. Droga ku dorosłości prowadzi, owszem, przez doświadczenie życiowe, ale także poprzez zrozumienie świata i przemyślenie kwestii etycznych. Pomóżmy w niej naszym uczniom. Pomóżmy im mądrze rozwiązywać problemy, jakie już teraz pojawiają się przed nimi i jakie pojawiają się w przyszłości.

Realizacji tych celów posłużą zajęcia umownie nazwane „Etyką”. Złożą się na nie elementy filozofii człowieka, etyki, religii, socjologii. Etyka, realizowana w szkole podstawowej, pełni w sumie pięć funkcji: już wymienione - wychowawczą i opiekuńczą, oraz moralną, intelektualną i rekreacyjno-terapeutyczną. Cel *wychowawczy*: wprowadzenie młodzieży w dorosłe życie, oraz *opiekuńczy*: pomoc w kłopotach osobistych i minimalizacja przykrości, stoją na pierwszym planie. Ich uzupełnieniem jest cel *moralny*. W tej funkcji zajęcia z etyki powinny uszlachetniać, przede wszystkim ułatwić młodzieży przezwyciężenie skłonności utylitarno-materialnych. W beztrójce młodości, w idealizmie szkoły uczniowie powinni otrzymać porcję bezinteresowności, która ma im wystarczyć na całe życie. Doświadczenia wieku dorosłego będą ją przecież nieustannie ścierać.

Niezależnie od swych funkcji wychowawczych zajęcia z etyki oddziałują *intelektualnie*: zapoznają młodzież z filozofią, dziedziną tak różną od innych przedmiotów szkolnych, oraz *rekreacyjno-terapeutycznie*. Stanowią okazję do porozmawiania o własnych sprawach, do podniesienia na duchu, do oderwania się od spraw codziennych.

2. *Problematyka zajęć*

Problematyka zajęć obejmuje szeroki zestaw spraw, z jakimi styka się współczesna młodzież, przede wszystkim kwestii etyczno-moralnych. Nie odbiegają one od problemów poprzednich pokoleń, może tylko nie występują w tak ostrej postaci. Program ujmuje je w formie uporządkowanego ciągu 36 *zagadnień podstawowych*. Ich uszczegółowienie przynosi cz. II programu. W większości odnoszą się one do problemów życiowych młodzieży. Pozostałe tematy opisują sytuację człowieka. Te ze swej natury ogólne kwestie teoretyczne pomogą zrozumieć przestanki sporów etycznych i ułatwią ich rozwiązanie.

Z uwagi na różnice wiekowe (porównaj np. klasa 4. i klasa 8.) oraz przypuszczalną niesystematyczność uczestnictwa (kto inny będzie chodził w klasie 5., kto inny w klasie 6. itd.) celowe wydaje się rozdzielenie kursu etyki na dwa równoległe cykle tematyczne. Omawiane byłyby w nich w zasadzie te same sprawy - ale inaczej. *Cykl pierwszy* (klasy 4. oraz 5.) byłby wprowadzeniem. Rozważane byłyby tutaj - w porządku ustalonym przez program - jedynie niektóre kwestie, w sposób odpowiadający umysłowości dziecka 10- i 11-letniego. *Właściwy cykl tematyczny* rozpoczynałby się w klasie 6. (problematyka etyczno-światopoglądowa) i obejmowałby klasę 7. (problematyka etyczno-teoretyczna) oraz klasę 8. (problematyka etyczno-praktyczna). Z jego kontynuacją uczeń spotykałby się w szkole średniej, w której pojawi się etyka - od starożytności do czasów współczesnych, wiedza o społeczeństwie, prawdopodobnie wkrótce filozofia.

Program ułożony został z myślą o zajęciach w wymiarze 1 godz. tygodniowo. Szczegółowa propozycja tematyczna (zobacz cz. II) zagospodarowuje 75% czasu, pozostawiając w każdej klasie ok. 10 godzin do dyspozycji nauczyciela, głównie z myślą o sprawach, jakie pojawią się w dyskusji, w życiu szkoły, ewentualnie na prośbę uczniów. Mogą to być sprawy *stricte* etyczne (np. czy należy leczyć przestępców?) lub praktyczne (np. czy pomagać kolegom, którzy nie mają ochoty się uczyć?). Te i inne zagadnienia dodatkowe - z wyjątkiem spraw bieżących, bezpośrednio związanych z aktualnym życiem szkoły (społeczństwa), należy odpowiednio rozmieścić w programie zajęć. Przykładowo: kwestię naturyzmu (jeśli się pojawi) najlepiej omówić w temacie 21. (Kultura), a problem narokomanii w temacie 22. (Godność) lub temacie 30. (Szczęście). Dla spraw seksualnych najodpowiedniejszy wydaje się dział V (tematy 15. i 16.) oraz dział VII (tematy 25. i 26).

3. *Zagadnienia podstawowe*

- Klasa 4 - tematy 1 -13 w formie propedeutycznej;
- klasa 5 - tematy 14 -26 (ewentualnie następne) w formie propedeutycznej;
- klasa 6 - *Człowiek wobec świata* (tematy 1-13);
- klasa 7 - *Wielkie sprawy człowieka* (tematy 14-24);
- klasa 8 - *Główne troski człowieka* (tematy 25-36).

CZŁOWIEK WOBEC ŚWIATA

I. *Człowiek*

1. Kim jest człowiek. Dusza (psychika) a ciało. Dawne i nowe koncepcje duszy.
2. Dwa wielkie problemy człowieka: kwestia przetrwania oraz sprawa wyboru celu i sposobu życia.

3. Sam na sam z przeżyciami (konstrukcja psychiczna człowieka).
4. Wysiłek i cierpienie. Przyjemność. Czy to takie ważne?

II. Człowiek a świat

5. Człowiek a przyroda. Czy świat kocha człowieka?
6. Problem Boga. Bóg - zagadka i nadzieja. Religia.
7. Drugi człowiek - szansa i zagrożenie.

III. Trzy istotne rostrzygnięcia

8. Sprawa pierwsza: czy warto się starać i dążyć do czegoś w życiu?
9. Sprawa druga: czy dostosować się do otoczenia i postępować tak, jak czynią inni? Właśna droga w życiu.
10. Sprawa trzecia: czy robić tylko to, co przynosi osobiste korzyści lub pożytek?

IV. Kwestia wyboru etycznego

11. Trudności z wyborem celu życia. Czy istnieją cele przez naturę (Boga) dane człowiekowi?
12. Kłopotliwe następstwa zdarzeń przypadkowych. Niepewność metod postępowania.
13. Komu wierzyć. Kto jest dzisiaj autorytetem?

WIELKIE SPRAWY CZŁOWIEKA

V. Człowiek wobec innych

14. Sprawiedliwość. Dlaczego jedni ludzie mają lepiej niż inni?
15. Braterstwo. Miłość bliźniego. Poświęcenie. Dlaczego należy pomagać ludziom?
16. Uczciwość. Czy ma sens (czy warto) być uczciwym?
17. Wdzięczność. Komu coś zawdzięczamy? Komu powinniśmy być wdzięczni?
18. Tolerancja i jej granice. O poszanowaniu drugiego człowieka.

VI. Człowiek wobec siebie

19. Obowiązki człowieka: obowiązki względem innych, obowiązki względem siebie. Czy jest możliwy kodeks etyczny?
20. Egoizm a troska o siebie. Dlaczego jesteśmy egoistami?
21. Kultura. Opanowanie namiętności i dobre wychowanie. Czym człowiek różni się od zwierzęcia?
22. Godność a wolność, upodlenie i zniewolenie.
23. Patriotyzm. Patriotyzm Polaka końca XX wieku.
24. Wytrwałość - dlaczego to takie trudne?

GLÓWNE TROSKI CZŁOWIEKA

VII. Codzienne kłopoty człowieka

25. Co sprawia mi kłopoty - w domu, w szkole, wśród kolegów?
26. Sam rozwiążę swe trudności. Co cieszy mnie w życiu?

27. Kłopoty innych ludzi (inne czasy, inne kraje).
28. Czy żyjemy w wyjątkowej epoce?

VIII. W poszukiwaniu recepty na życie

29. Rozum, doświadczenie, wiara czy intuicja - a może szczęśliwy przypadek - sposobem na kłopoty?
30. Problem szczęścia. W poszukiwaniu harmonii życia.
31. Co nam radzą mądrzy ludzie - etycy i filozofowie (Sokrates, Arystoteles, stoicy, inni wielcy myśliciele)?
32. Jak postępować zarazem rozumienie (skutecznie) i uczciwie?

IX. Człowiek dorosły

33. Troski człowieka dorosłego.
34. Społeczeństwo dorosłych a społeczności młodzieżowe.
35. Jak dorośli rozwiązują problem przetrwania i kwestię wyboru etycznego.
36. Jak urządzę sobie życie. Czy już dzisiaj powinienem o tym pomyśleć?

4. Realizacja programu. Sposób prowadzenia lekcji

Zajęcia z etyki nie powinny stać się okazją do luźnych pogawędek z uczniami. Oprócz swych funkcji relaksowo-terapeutycznych powinny dostarczać wiedzy (zrozumienia świata) oraz umiejętności zastanawiania się nad sprawami moralnymi. Nie zachęcamy w ten sposób do klasówek i odpytywania - chociaż w delikatnej formie jest miejsce i na nie - lecz do systematycznej i rzetelnej pracy z młodzieżą. Inaczej owa cierpliwa praca będzie wyglądała w klasach 4. i 5., inaczej w klasach starszych.

Klasy 4. oraz 5.

Zajęcia w klasach 4. oraz 5. powinny mieć charakter wprowadzenia w problematykę etyczno-światopoglądową. Wskazane wydają się pogadanki i rozmowy, uporządkowane zgodnie z sekwencją programu. Z listy zagadnień (zobacz punkt 3.) wybieramy więc sprawy ważne, odpowiadające sytuacji 11-latką. (Szczegółowa propozycja - zobacz punkt 7. i 8.) Potrzebnych przykładów dostarczy nam codzienne życie ucznia.

W klasach 4. oraz 5. zapis w zeszytcie (celowe jest prowadzenie jednego zeszytu przez całą szkołę podstawową) powinien odzwierciedlać problematykę lekcji - w postaci tematu, głównego pytania (głównych pytań) oraz podstawowych odpowiedzi (twierdzeń), jakie zostały sformułowane. Sprawdzanie wiadomości nie powinno zniechęcać. W grę wchodzi przede wszystkim forma rozmowy.

Klasy 6., 7. oraz 8.:

Zajęcia w klasach 6-8 są powtórzeniem i rozszerzeniem problematyki omówionej wcześniej. Teraz uczniowie powinni wynieść z lekcji konkretną wiedzę. Pojawia się więc problem jej utrwalenia (najlepiej poprzez kilkakrotne powtórzenie najważniejszych spraw - np. w podsumowaniu lekcji oraz następnie we wprowadzeniu do kolejnych zajęć) oraz sprawdzenia. W tym ostatnim przypadku celowe wydaje się przydzielanie indywidualnych zadań - np. zestawienia argumentów, wyszukania przykładów albo podsumowania dyskusji.

W klasach 6-8 zapis w zeszytcie zostaje rozbudowany i uzupełniony o argumenty. Można go odczytać na początku następnej lekcji. Pojawiają się zadania domowe: samodzielne opracowanie poszczególnych problemów, jakie pojawiły się - powiedzmy - w klasie (np. „jak postąpiłbyś, gdyby...?” albo „dlaczego uważasz, że postępowanie koleżanki by-

ło właściwe (niewłaściwe)"). Klasa 8. dopuszcza elementy seminaryjne - np. w postaci wypracowania diskutowanego na lekcji.

5. Trudności w prowadzeniu zajęć

Problemy teoretyczne:

Podstawową trudnością w nauczaniu etyki (filozofii) jest rozbieżność stanowisk. Nie trzeba jej ukrywać - ale i nie należy robić z niej problemu. W istocie rzeczy to taki sam fakt jak okoliczność, iż ludzie różną się ubiorem czy upodobaniami. Jeżeli uda się (a często ma to miejsce) w przeciwstawnych koncepcjach znaleźć elementy wspólne, traktujemy to jak sukces i odnotowujemy w zeszytcie. Jeżeli nie, ograniczamy się do zapisania odmiennych stanowisk.

W przypadku etyki dwie kontrowersje mają znaczenie podstawowe i będą się przewijać przez cały czas trwania zajęć. Pierwsza dotyczy istnienia jednoznacznych odpowiedzi na główne pytania etyczne. Jedni uważają, że w zasadzie wiadomo, ku czemu dążyć i jak to czynić. Ku takiemu stanowisku zbliża się m. in. religia. Orientacja druga - mniej popularna - uważa kwestie etyczne (filozoficzne) za sporne, za takie, które każdy musi rozstrzygać osobiście. W praktyce obie strony sporu nierzadko (choć nie zawsze) dochodzą do podobnych ocen i zaleceń, ale na ogół inaczej je uzasadniają.

Rozbieżność druga łączy się z wyborem celu i metody postępowania. Serce skłania nas ku idealizmowi życiowemu - ku poświęceniu się i szlachetności; doświadczenia - ku życiowemu materializmowi. Obie te postawy mają swe wady i zalety. Warto je dokładnie porównać i pokazać argumenty Jakie za nimi przemawiają. Naszą sympatię rozumnie kierujemy ku idealizmowi. Orędownikiem przeciwnej strony jest przecież codzienne życie.

Problemy praktyczne:

Pierwszy kłopot łączy się z (przewidywaną) rotacją uczestników. Program poprzez swą cykliczność zmniejsza to utrudnienie, mimo to konieczne będzie powtarzanie wielu spraw - np. przy okazji wprowadzenia do lekcji albo zapytania uczniów, co pamiętają z poprzedniej klasy.

Drugi kłopot, prawdopodobnie podstawowy, wyniknie z naturalnej wśród uczniów tendencji do przekształcania w zabawę wszystkiego, co nie jest kuciem na klasówkę. Te spontaniczne manewry uczniowskie nie powinny denerwować nauczyciela. Metodą będzie cierpliwość, zainteresowanie słuchaczy tematyką, rozbudzenie wśród nich poczucia dużej wagi omawianych zagadnień.

6. Stosunek do zajęć z religii

Zajęcia z etyki organizacyjnie stanowią konkurencję wobec lekcji religii. I na tym konkurencja powinna się zakończyć. Nie usunie to kontrowersji. Proponowana tematyka podejmuje sprawy wiary (osoba kończąca szkołę podstawową powinna poznać idee chrześcijaństwa i rozumieć postawę ludzi wierzących), ale bezpośrednio tylko w kilku miejscach. W rzeczywistości odniesienie religia - etyka funkcjonuje cały czas, przede wszystkim z uwagi na fakt, iż religia proponuje jeden ustalony (choć nieostry w szczegółach) - a chwilami sformalizowany w postaci przykazań i prawd wiary - sposób widzenia świata i obowiązków człowieka. Żadne z tych ustaleń nie wyręczy oczywiście człowieka wierzącego z samodzielnych poszukiwań i rozstrzygnięć etycznych, ale wyraźnie ogranicza ich swobodę. Uczeń będzie oczekiwał od nauczyciela pokazania różnic i podobieństw pomiędzy religią i postawą od religii niezależną. Podejmując wszystkie te zagadnienie powinniśmy cały czas pamiętać, że zajęcia z etyki w szkole podstawowej, zwłaszcza w kła-

sach 4. i 5. są miejscem dyskusji problemów człowieka, a nie konfrontacji światopoglądowej, i w żadnym przypadku nie mogą dostarczać młodzieży dodatkowych problemów.

CZ. II SZCZEGÓŁOWA PROPOZYCJA TEMATYCZNA

Wymienione poniżej - w postaci 143 jednostek lekcyjnych - uszczegółowienie 36 zagadnień podstawowych ma pomóc nauczycielowi w opracowaniu indywidualnego programu zajęć. Prowadzący, zobligowany do uwzględnienia 36 tematów podstawowych, nie powinien czuć się zmuszony do „przerobienia” wszystkich kwestii szczegółowych. Wskazane, aby o nich wspomniał, może się przecież jednak tak zdarzyć, że z uwagi na interesującą dyskusję lub sięgnięcie po dodatkowe kwestie nie zrobi tego.

Problematyka zajęć w klasach 6., 7. i 8. opracowana została stosunkowo dokładnie. Tematy dyskusji (rozmów) i pogadanek w klasach 4. i 5. mają charakter propozycji. W opracowaniu programu lekcyjnego pomoże w tym wypadku nauczycielowi szczegółowy spis tematów dla klas 6. -8. (zobacz punkty 9., 10. i 11.).

7. Klasa 4

(nazwy zagadnień podstawowych od tej pory podajemy w skrócie)

I. Człowiek

Zagadnienie 1. (*Kim jest człowiek*)

1. Czym człowiek różni się od zwierzęcia i rośliny?

Zagadnienie 2. (*Dwa problemy człowieka*)

2. Dlaczego ludzie muszą pracować?
3. Czy zawsze wiem, co wybrać i jak dążyć do celu?

Zagadnienie 3. (*Przeżycia*)

4. Czego najbardziej nie lubię? Co najbardziej mnie cieszy?
5. Czy można się nie denerwować?

Zagadnienie 4. (*Cierpienie i przyjemność*)

6. Ból i cierpienie w przyrodzie oraz u człowieka. Nie powiększaj ich lekkoomyślnie!
7. Ból należy przeczeakać, a trudności pokonywać. Precz z leniuchami!

II Człowiek a świat

Zagadnienie 5. (*Człowiek a przyroda*)

8. Rozbitek na bezludnej wyspie - co (kto) może mu pomóc?
Jak człowiek pierwotny walczył o przetrwanie.
9. Kto nam pomaga w trudnych chwilach?

Zagadnienie 6. (*Bóg i religia*)

10. Co wiem o Bogu i religii? Czy wszyscy ludzie wierzą w istnienie Boga?

Zagadnienie 7. (*Drugi człowiek*)

11. Czy ludzie są dobrzy ze swej natury? Dlaczego czynią tyle zła?
12. Czy lubisz innych ludzi? Kogo cenisz najbardziej?
13. Czy wszyscy twoi koledzy są w porządku?

III. Trzy istotne rozstrzygnięcia

Zagadnienie 8. (*Czy warto się starać?*)

14. Dlaczego człowiek musi się o wszystko starać?

15. Czego muszę się jeszcze nauczyć?
16. Każdy może być zadowolony z życia.

Zadanie 9. (Własna droga w życiu)

17. Z kogo będę brał przykład.

Zadanie 10. (Czy korzyści osobiste są najważniejsze)

18. Czy moje postępowanie jest pożyteczne?
19. O poświęceniu się na rzecz innych ludzi.
20. Dziwne życie pustelnika.

IV. Kwestia wyboru etycznego

Zadanie 11. (Niepewność celów)

21. Do czego dążą różni ludzie? Podaj przykład.
22. Czy lepiej być strażakiem czy kosmonautą? Kto potrafi to do końca ocenić?

Zadanie 12. (Niepewność metod postępowania)

23. Zdarzenia przypadkowe - czy to coś pożytecznego?
Co przypadek zmienił w twoim życiu?
24. Jak zabezpieczyć się przed przypadkami?

Zadanie 13 (Autorytet)

25. Komu ufam? Kto jest dla mnie autorytetem?
26. Prawda a prawdomówność. Czy należy wierzyć ludziom?
27. O odmienności ludzkich poglądów.
28. Jak bez krzyku i kłótni osiągnąć wspólne stanowisko?

8. Klasa 5

V. Człowiek wobec innych

Zadanie 14 (Sprawiedliwość)

1. Jak rozumiem sprawiedliwość? Kto postępuje sprawiedliwie?
2. Czy świat jest względem mnie (względem nas) sprawiedliwy?
3. Dlaczego jedni ludzie mają lepiej, a inni gorzej?
4. Czy ludzie są sprawiedliwi? Czy w szkole panuje sprawiedliwość?
5. Co zmieniłbyś w swojej szkole przede wszystkim? A co w świecie?

Zadanie 15. (Miłość bliźniego)

6. Czy ludzie powinni sobie pomagać?
7. Dlaczego ludzie kłócą się i walczą ze sobą?
8. 10 przykazań Bożych. Czy są jeszcze inne obowiązki człowieka?
9. Czy pomagamy sobie w klasie? Komu warto pomóc?

Zadanie 16. (Uczciwość)

10. Czy ludzie są uczciwi? Co powiesz o swoim otoczeniu?
11. Czy warto być uczciwym - wady i zalety.

Zadanie 17. (Wdzięczność)

12. Komu i za co powinienem być wdzięczny.
13. Czy jestem w porządku względem innych ludzi?

Zadanie 18. (Tolerancja)

14. O różnicach między ludźmi.
15. Tolerancja - co to takiego? Czy jestem tolerancyjny?
Czy szanuję innych ludzi?
16. Granice tolerancji - do czego nie wolno dopuszczać.

*VI. Człowiek względem siebie**Zagadnienie 19. (Obowiązki człowieka)*

17. Wylicz swoje obowiązki.
18. Co powinienem zmienić w sobie.

Zagadnienie 20. (Egoizm)

19. Przykłady egoizmu. Dlaczego egoizm jest tak mało sympatyczny?
20. Egoizm a troska o siebie - jak ustalić granicę?

Zagadnienie 29. (Godność i wolność)

23. Godność i wolność.
24. Czy jestem wolnym człowiekiem?

Zagadnienie 23. (Patriotyzm),

25. Co to jest ojczyzna? Patriotyzm dobrze i źle rozumiany.

Zagadnienie 24. (Wytrwałość)

26. Efekty wytrwałości (na przykładach sławnych ludzi).

*VII. Codzienne kłopoty człowieka**Zagadnienie 25. (Co mi sprawia kłopoty)*

21. Jakie mam kłopoty?
28. Zdrowie, uroda, zdolności - czy to sprawa najważniejsza?
29. O co mam pretensje do kolegów.

Zagadnienie 26. (Co mnie cieszy w życiu)

30. Moje codzienne radości.

9. *Klasa 6. (Człowiek względem świata)**I. Człowiek**Zagadnienie 1. (Kim jest człowiek)*

1. Podstawowe koncepcje człowieka (organizm, jedność duszy i ciała, duch uwięziony w ciele, dusza wyposażona w ciało). Psychofizyczna budowa człowieka. Wpływ duszy (psychiki) na funkcjonowanie ciała.
2. Spór o nadprzyrodzony charakter duszy. Idea duszy w epoce magii. Starożytna oraz chrześcijańska koncepcja duszy.

Zagadnienie 2. (Dwa problemy człowieka)

3. Uzależnienie człowieka (życia) od dóbr materialnych. Sposoby zdobywania środków do życia - zwierzęta, człowiek pierwotny, człowiek współczesny. Drapieżnicy a roślinożercy. Praca a przywłaszczanie.
4. Wolna wola i jej skutek - problemy moralne. Instynkty. Czy człowiek może uniknąć wyboru?

Zagadnienie 3. (Przeżycia)

5. Przeżycia - niezależna od woli i świadomości reakcja na świat. Rodzaje przeżyć (gniew, radość, zdenerwowanie i inne). Namiętność (skłonności naturalne). Pobudzająca (bódcowa) funkcja przeżyć i namiętności.
6. Moje przeżycia - te, które lubię, i te, których unikam. Stress. Stress szkolny - fikcja czy rzeczywistość?

Zagadnienie 4. (Cierpienie i przyjemność)

7. Wszecobecność cierpienia. Funkcje przyjemności. Czy wszystko oceniamy jako przyjemne lub przykre? Uszlachetniająca rola cierpienia. Bezdušność cierpienia.
8. Czy człowiek dąży tylko do przyjemności? Co mówią na ten temat znane ci przykłady z życia i z literatury?

*II. Człowiek, a świat**Zagadnienie 5. (Człowiek a przyroda)*

9. Miejsce człowieka w kosmosie. Miejsce człowieka na ziemi. Czy przyroda jest przyjacielem człowieka? Zestawmy podstawowe zagrożenia z jej strony.

10. Jak człowiek broni się przed niebezpieczeństwem ze strony przyrody? Nowa groźba — zniszczone środowisko naturalne.

Zagadnienie 6. (Bóg i religia)

11. Jak rozumiem Boga. Tajemnice świata. Czego jeszcze nie wiemy o świecie. Czy to dobrze czy źle, że Bóg istnieje (nie istnieje)?

12. Religia. Religia chrześcijańska. Główne prawdy wiary. Przykazania. Obowiązki człowieka wierzącego.

13. Co obiecuje człowiekowi religia. Dlaczego mówi się o Bogu, że jest nadzieją? Dlaczego ludzie wierzą (nie wierzą) w Boga?

Zagadnienie 7. (Drugi człowiek)

14. Drugi człowiek - wróg czy przyjaciel? Konkurencja między ludźmi. Agresja. Czy naprawdę człowiek człowiekowi wilkiem jest?

15. Moje kłopoty w kontaktach z ludźmi - sąsiedzi, koledzy, nauczyciele. O co najczęściej się kłócimy? Czy nasze sprzeczki mają jakiś sens?

16. Kto może nam pomóc w trudnej chwili? Lekarz, policjant, nauczyciel - ważne funkcje społeczne. Jak ludzie organizują sobie wspólne życie (państwo, społeczeństwo).

*III. Trzy istotne rozstrzygnięcia**Zagadnienie 8. (Czy warto się starać?)*

17. Cele zwierzęcia. Człowiek pragnie czegoś więcej niż zwierzę. Przykłady ludzkich dążeń. Czy warto być kimś?

18. Ambitne cele w życiu. Konieczność wysiłku. Czy za wszelką cenę trzeba być kimś? Przecież każdy może wiele osiągnąć na swój sposób.

Zagadnienie 9. (Własna droga w życiu)

19. Od narodzin do śmierci - tradycyjny schemat życia.

Czy znasz inne postępowanie (z literatury, z życia)?

20. Czy żyję tak jak wszyscy? Dlaczego tak robię (tak nie robię)? Czy postępuję w ten sposób mądrze czy źle?

Zagadnienie 10. (Czy korzyści osobiste są najważniejsze?)

21. Czy ludzie dążą tylko do osobistych korzyści? A ty?

Czy tylko czyny użyteczne mają jakiś sens? A poświęcenie się?

22. Przykład postępowania nieużytecznego - asceza. Przykłady ascetów. O co chodzi pustelnikowi? Asceta a bohater.

23. Religia chrześcijańska o ascecie i samoograniczeniu. Cele postu. Z czego w życiu należy zrezygnować.

*IV. Kwestia wyboru etycznego**Zagadnienie 11. (Niepewność celów)*

24. Czego ludzie pragną i do czego dążą przede wszystkim?

Czy wszyscy postępują tak samo? Spróbuj wskazać cel najważniejszy i uzasadnij swoje rozstrzygnięcie.

25. Czy natura (przyroda) wyznacza człowiekowi drogę życia?

Czy znasz inne autorytety (rozum, doświadczenie pokoleń, wiara) w tej sprawie?

Zagadnienie 12. (Niepewność metod postępowania)

26. Rola przypadku w życiu człowieka. Czy można kiedykolwiek uzyskać 100% pewność? Wskaż przypadki, które zmieniły los człowieka (bieg historii),

27. Jak przeciwstawić się potędze przypadku? Prawdliwość statystyczna - szansą dla człowieka.

28. Czy nie wszystko jedno, jak będziemy postępować - skoro przypadek może zniszczyć wszystko? Jak wykorzystać szczęśliwą okazję?

Zagadnienie 13. (Autorytet)

29. Prawda a fałsz. Źródła błędu. Rola nauki. Rola rozumu.

30. Autorytet naukowy a autorytet moralny. Komu wierzyć w sprawach życiowych (rodzice, koledzy, nauczyciele, kościół, telewizja) i dlaczego? Kto mnie przekonuje?

*10. Klasa 7. (Wielkie sprawy człowieka)**V. Człowiek wobec innych**Zagadnienie 14. (Sprawiedliwość)*

1. Sprawiedliwość - dlaczego to takie ważne? Wszechobecność wysiłku a psychiczna potrzeba sprawiedliwości. Czy świat (świat przyrody, świat człowieka) został urządzony sprawiedliwie?

2. Przykłady niesprawiedliwości? Czy i tutaj warto coś poprawić? Przedstaw swoje pomysły.

Zagadnienie 15. (Miłość b liźnie go)

4. Czy wszyscy ludzie są braćmi? Co im w tym przeszkadza - sytuacja, w jakiej żyją, natura człowieka, źli ludzie?

5. Idea braterstwa. Starożytny rodowód koncepcji. Chrześcijaństwo jako ideał miłości bliźniego. Jak sądzisz, czy to realne w dzisiejszym świecie?

6. Poświęcenie. Wielkie przykłady. Dlaczego ci ludzie się poświęcili? Czy także tobie przytrafiło się kiedyś coś takiego? Jak oceniasz swoje postępowanie - warto było?

7. Twój ideał człowieka. Dlaczego go wybrałeś? Czy chciałbyś być do kogoś podobny?

Zagadnienie 16. (Uczciwość)

8. Uczciwość to relacja człowiek - człowiek. Przykłady nieuczciwości. Źródła nieuczciwości. Czy wyjaśnić to znaczy usprawiedliwić?

9. Czy warto być uczciwym - spróbujmy to ocenić. Kiedy uczciwość popłaca (nie popłaca)? Czy w tym wypadku liczą się tylko nagrody materialne?

10. Każdy może być uczciwy - wystarczy, aby chciał. Autonomia moralna człowieka.

Zagadnienie 17. (Wdzięczność)

11. Co zawdzięczam sobie, a co zawdzięczam innym. Kto dał mi ciało i kto dał mi duszę. Nikt na świat się nie prosił, ale...

12. Obowiązki innych względem ciebie. Twoje obowiązki wobec otoczenia. O niewdzięczności dzieci wobec rodziców.

Zagadnienie 17. (Wdzięczność)

11. Co zawdzięczam sobie, a co zawdzięczam innym. Kto dał mi ciało i kto dał mi duszę. Nikt na świat się nie prosił, ale...

12. Obowiązki innych względem ciebie. Twoje obowiązki wobec otoczenia. O niewdzięczności dzieci wobec rodziców.

Zagadnienie 18. (Tolerancja)

13. O różnicach między ludźmi (rasa, wygląd, upodobania, obyczaje, ideały). Czy nasza klasa jest bardzo zróżnicowana?

14. Jak ludzie reagują na odmienność zachowania (poglądów, ubioru itd). Tolerancja, nietolerancja. Przykłady z życia, z historii, z literatury.

15. O szacunku dla drugiego człowieka. Czy każdy ma prawo wyboru poglądów i własnego sposobu życia?

16. Granice tolerancji. Na co nie możemy ludziom pozwolić. Społeczeństwo i jego ograniczenia.

VI. Człowiek wobec siebie

Zagadnienie 19. (Obowiązki człowieka)

17. Obowiązki człowieka względem innych ludzi. Czy można je spisać w postaci kodeksu? Czy znasz może taki kodeks?

18. Obowiązki człowieka względem siebie. Czy wszystko jedno, jaki jestem? Obowiązki względem ciała, obowiązki względem ducha.

Zagadnienie 20. (Egoizm)

19. Dlaczego człowiek jest egoistą? Przyrodnicze źródła egoizmu. Egoizm a troska o siebie. Objasnijmy tę różnicę na wybranych przykładach.

20. Co daje egoiście jego postępowanie? Co egoista traci? Jak oduczyć kogoś egoizmu?

Zagadnienie 21. (Kultura)

21. Człowiek a zwierzę. Namiętności zwierzęcia, namiętności człowieka. Umiejętność ich opanowania. Dlaczego musimy się tego uczyć?

22. Dobre wychowanie, dobre obyczaje - rzecz naprawdę ważna. Czego mi pod tym względem brakuje? Czego brakuje moim kolegom?

Zagadnienie 22. (Godność i wolność)

23. Godność osobista (życie zgodne z przekonaniem) a godność ogólnoludzka (życie w sposób godny człowieka). Kto żyje godnie? Jak oceniasz siebie i swoje otoczenie?

24. Wolność. Formy wolności. Formy zniewolenia (nędza, niewola, ciemnota, zezwierzeczenie). Dlaczego zależy nam na wolności?

25. Wolność a godność. Czy łatwo żyć godnie? Za godność nie ma zapłaty. O samoistnej randze godności.

Zagadnienie 23. (Patriotyzm)

26. Ojczyzna. Miłość ojczyzny. Patriotyzm i jego zwyrodnienia. Czy znasz inne kraje? Czy masz jakieś zastrzeżenia wobec innych narodów? O uprzedzeniach rasowych i narodowych.

27. Europa końca XX wieku. Polska końca XX wieku. Co to znaczy być Polakiem? Co to znaczy być Europejczykiem?

Zagadnienie 24. (Wytrwałość)

28. Moje mocne postanowienia-jak długo wytrwałem? Przykłady wytrwałości (życie, literatura). Wytrwałość a słomiany zapał.

29. Co trzeba robić, aby dojść w życiu do czegoś. Przykłady wytrwałej pracy - sportowiec, muzyk, lekarz.

11. Klasa 8 (Główne troski człowieka)

VII. Codzienne kłopoty człowieka

Zagadnienie 25. (Co mi sprawia kłopoty)

1. Co przeszkadza mi w życiu. Wyliczmy nasze kłopoty i ustalmy ich hierarchię.

2. Problem urody i zdolności. Czy tylko ładni i zdolni mają po co żyć?

3. Problem kontaktu z rówieśnikami. Kto jest dobrym kolegą? Psychologia o trudnościach w kontakcie między ludźmi.

4. Inne moje kłopoty - szkoła, rodzice, chłopak (dziewczyna).

Zagadnienie 26. (Co mnie cieszy w życiu)

5. Sam rozwiążę moje problemy. Moje mocne postanowienie poprawy.

6. Co mnie cieszy - hobby, czas wolny, zabawa. Praca a zabawa.

Zagadnienie 27. (Kłopoty innych ludzi)

7. Trudności poprzednich pokoleń. Czy udało się nam ich uniknąć?

8. Kłopoty współczesnego człowieka. Kraje biedne, kraje bogate. Czy nasz los naprawdę jest taki zły?

Zagadnienie 28. (Czy żyjemy w wyjątkowej epoce)

9. Nasza epoka na tle historii. Postęp techniki. Czy nauka i technika rozwiązała (rozwiąże) odwieczne problemy człowieka?

10. Szanse i zagrożenia XXI wieku. Czy można być dzisiaj optymistą?

VIII. W poszukiwaniu recepty na życie

Zagadnienie 29. (W poszukiwaniu sposobu na kłopoty)

11. Władze poznawcze człowieka. Rozum, doświadczenie życiowe (autorytety), wiara czy intuicja pomogą nam w kłopotach? Rozważmy tę sprawę na wybranym przykładzie.

Zagadnienie 30. (Szczęście)

12. Szczęście - stan psychiczny czy obiektywna sytuacja człowieka. Szczęście jako radość ze swego istnienia. Jak ją uzyskać? Czy można być długo szczęśliwym?

13. Świat moich marzeń - spróbuję go opisać. Czy na tym świecie szczęście jest możliwe?

Zagadnienie 31. (Co nam radzi filozofia?)

14. Propozycje filozofów starożytnych: cynicy, hedoniści, Sokrates, Arystoteles, sceptycy.

15. Stoicka recepta na życie. Poczytajmy *Rozmyślenia* Marka Aureliusza.

16. Teocentryczna recepta na życie. Poczytajmy *Wyznania* Św. Augustyna.

17. I. Kant a utylitaryści: ideał moralny czy maksymalne zadowolenie maksymalnej ilości ludzi?

Zagadnienie 32. (Rozsądek a uczciwość)

18. Zalety i koszty uczciwości. Zalety i koszty osobistego wyrachowania. Jak postępować - uczciwie - nie będąc przy tym oszukany?

IX. Człowiek dorosły

Zagadnienie 33. (Troski człowieka dorosłego)

19. Etapy życia człowieka. My a ludzie starsi. Rodzice. Dziadkowie. Czy pomyślałeś, że kiedyś także będziesz stary?

20. Czym martwię się (cieszę się) ja, czym martwią się (cieszą się) moi rodzice. Czy dobrze być dorosłym - wady i zalety.

Zagadnienie 34. (Społeczeństwo dorosłych)

21. Dlaczego dorośli na ogół nie są dobrymi kolegami? Pod jakim względem powinniśmy (nie powinniśmy) ich naśladować?

22. Prawo w życiu szkoły i w społeczeństwie. Prawo zwyczajowe. Moralność. Co wolno dziecku, a co człowiekowi dorosłemu.

Zagadnienie 35. (Jak dorośli rozwiązują swe problemy)

23. Jak dziecko uzyskuje środki do życia, a jak czyni to osoba dorosła? Czy już pracowałeś (zarobkowo)? Czy to takie przyjemne?

24. Jak dziecko rozwiązuje problemy moralne, a jak czyni to osoba dorosła. Pamiętaj, abyś nie został dzieckiem na całe życie.

Zagadnienie 36. (*Będę dorosły*)

25. Czy już wiem, czego chcę w życiu? Jak zamierzam to osiągnąć? Czego nie chcę na pewno? Jak zamierzam się przed tym zabezpieczyć?

26. Praca i wysiłek - jedyna recepta na sukcesy.

12. Literatura do zajęć z „Etyki” w szkole podstawowej (wybór)

Wykaz obejmuje (zobacz cz. I) 35 prac poświęconych przede wszystkim praktycznym problemom człowieka. Pozycje teoretyczne zostały w zasadzie pominięte. Fragmenty opracowań, wskazane w cz. II, pomogą w przygotowaniu pogadek i dyskusji realizujących poszczególne dyspozycje programu. Wiele fragmentów warto przeczytać na lekcji - jako wprowadzenie do zajęć albo jako propozycję odpowiedzi w rozważanej sprawie.

Szerszy wybór literatury oraz omówienie podstawowych zagadnień, ujętych w programie, czytelnik znajdzie w *Przewodniku do programu zajęć z „Etyki” w szkole podstawowej*, przygotowywanym przez autora.

Cz. I.

- [1] Adler Alfred: *Sens życia*. PWN 1986.
- [2] Ajdukiewicz Kazimierz: *Zagadnienia i kierunki filozofii*. Czytelnik 1983.
- [3] Św. Augustyn: *Wyznania*. Pax 1987.
- [4] Aureliusz Marek: *Rozmyślania*. PIW 1984.
- [5] Bocheński Innocenty: *O patriotyzmie*. Warszawa 1989.
- [6] Czeżowski Tadeusz: *Odczyty filozoficzne*. Toruń 1969.
- [7] Holbach Paul-Henri: *System przyrody*. PWN 1957.
- [8] Horney Karen: *Neurotyczna osobowość naszych czasów*. PWN 1976.
- [9] Jankowski Henryk (red): *Etyka*. PWN 1980.
- [10] Jankowski Henryk: *Refleksje obywatelskie*. Wyd. Radia i Telewizji 1977.
- [11] Kotarbiński Tadeusz: *Medytacje o życiu godziwym*. Wiedza Powszechna 1986.
- [12] Kotarbiński Tadeusz: *Pisma etyczne*. Ossolineum 1987.
- [13] Kotarbiński Tadeusz: *Traktat o dobrej robocie*. Ossolineum 1973.
- [14] Koziński Józef: *O godności człowieka*. Czytelnik 1977.
- [15] Lorenz Konrad: *Regres człowieczeństwa*. PIW 1986.
- [16] Lorenz Konrad: *Tak zwane zło*. PIW 1972.
- [17] Łyko Zachariasz: *Moralność na co dzień*. Wydawnictwo Znaki Czasu 1983.
- [18] Obuchowski Kazimierz: *Psychologia dążeń ludzkich*. PWN 1983.
- [19] Ossowska Maria: *Normy moralne*. PWN 1970.
- [20] Peursen C. A.: *Antropologia filozoficzna*. PAX 1971.
- [21] Rudniański Jarosław: *Między Dobrem a Złem*. Nasza Księgarnia 1989.
- [22] Ryszkiewicz Marcin: *Jak zostać człowiekiem - przepis ewolucyjny*. PWN 1989.
- [23] Schrade Ulrich: *Etyka. Główne systemy*. Warszawa 1992.
- [24] Seneca: *Dialogi*. PAX 1989.
- [25] Seneca: *Listy moralne do Lucyljusza*. Warszawa 1976.
- [26] Sanisławek Jędrzej: *Filozoficzna analiza rzeczywistości*. Wydawnictwa Politechniki Warszawskiej 1992.

[27] Szawarski Zbigniew: *Rozmowy o etyce*. Wyd. Szkolne i Pedagogiczne 1987.

[28] Szczepański Jan: *Sprawy ludzkie*. Czytelnik 1980.

[29] Szczepański Jan: *Zapytaj samego siebie*. Nasza Księgarnia 1986.

[30] Ślipko Tadeusz: *Zarys etyki ogólnej*. Wyd. Apostolstwa Modlitwy 1984.

[31] Tatarkiewicz Władysław: *O szczęściu*. PWN 1990.

[32] Tocqueville Alexis: *O demokracji w Ameryce*. PIW 1976.

[33] Wiśniewska-Roszkowska Kinga: *Asceza, moralność, zdrowie*. PAX 1983.

[34] Wojtyła Karol (Jan Paweł II): *Elementarz etyczny*. Wyd. Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej 1986.

[35] Zaborowski Zbigniew: *Psychospołeczne problemy sprawiedliwości i równości*. PWN 1986.

Cz. II Literatura do poszczególnych zagadnień (numery w nawiasach kwadratowych odsyłają do prac wymienionych w cz. I)

CZŁOWIEK WOBEC ŚWIATA

I. Człowiek

1. Kim jest człowiek. Dusza (psychika) a ciało. Dawne i nowe koncepcje duszy.

[2, r. 4, § 2], [7, r. VI], [22, r. 1], [26, 2. 1 oraz 12. 1].

2. Dwa wielkie problemy człowieka: kwestia przetrwania oraz sprawa wyboru celu i sposobu życia.

[23, III. 2], [26, 2.2 oraz 12. 2], [30, s. 73-79].

3. Sam na sam z przeżyciami (konstrukcja psychiczna człowieka).

[16, r. 6 i r. 13], [21, *O sumieniu*],

4. Wysiłek i cierpienie. Przyjemność. Czy to takie ważne?

[25, list 78 i inne], [28, *Cierpienie oraz Zmęczenie*], [31, r. 7 i 8, r. 16], [34, r. 12-14].

II. Człowiek a świat

5. Człowiek a przyroda. Czy świat kocha człowieka?

[1, r. 15], [4, ks. IV i następne], [23, I. 1. a, b], [29, r. 1], [31, r. 12].

6. Problem Boga. Bóg - zagadka i nadzieja. Religia.

[17, r. III], [26, 4.2-4. 3], [28, *Nadzieja i złudzenie*].

7. Drugi człowiek - szansa i zagrożenie.

[19, r. 8], [27, s. 38 i 60], [28, *Głód*].

III. Trzy istotne rozstrzygnięcia.

8. Sprawa pierwsza: czy warto się starać i dążyć do czegoś w życiu?

[6, *Trzy postawy wobec świata*], [8, r. 11], [18, r. IX], [24, *O krótkości życia*], [25, list 1 i inne], [29, r. 1].

9. Sprawa druga: czy dostosować się do otoczenia i postępować tak, jak czynią inni? Własna droga w życiu.

[11, *Hasto: bądź sobą*].

10. Sprawa trzecia: czy robić tylko to, co przynosi osobiste korzyści lub pożytek?

[23, r. II], [25, listy 66 i 71], [32, t. 2, cz. I, r. 10], [33, r. 1 i r. 14], [34, r. 10].

IV. *Kwestia wyboru etycznego*

11. Trudności z wyborem celu życia. Czy istnieją cele przez naturę (Boga) dane człowiekowi?

[11, *Cel i sens życia*], [29, r. 1], [30, ss. 83-107 oraz 253-280], [34, r. 7-8].

12. Kłopotliwe następstwa zdarzeń przypadkowych. Niepewność metod postępowania. [25, list 12], [28, *Los*], [29, r. 1].

13. Komu wierzyć. Kto jest dzisiaj autorytetem?

[6, *Czy łatwiej dziś kłamać niż dawniej*], [21, *Prawda i kłamstwo*].

WIELKIE SPRAWY CZŁOWIEKA

V. *Człowiek wobec innych*

14. Sprawiedliwość. Dlaczego jedni ludzie mają lepiej niż inni?

[11, *Rzecznicy sprawiedliwości*], [19, r. VII], [27, s. 98], [34, r. 18 i 20], [35, r. 1 i 8].

15. Braterstwo. Miłość bliźniego. Poświęcenie. Dlaczego należy pomagać ludziom?

[11, *Miłość i przyjaźń*], [12, s. 262], [19, r. 9], [27, s. 27 i 64].

16. Uczciwość. Komu coś zawdzięczamy? Komu powinniśmy być wdzięczni?

[21, *Dobro społeczne a dobro jednostki*], [28, *Obtuda*].

18. Tolerancja i jej granice. O poszanowaniu drugiego człowieka.

[12, s. 254], [19, r. 9], [27, s. 32].

VI. *Człowiek wobec siebie*

19. Obowiązki człowieka: obowiązki względem innych, obowiązki względem siebie.

Czy jest możliwy kodeks etyczny?

[19, r. 10], [27, s. 49].

20. Egoizm a troska o siebie. Dlaczego jesteśmy egoistami?

[22, r. 9], także [25].

21. Kultura. Opanowanie namiętności i dobre wychowanie. Czym człowiek różni się od zwierzęcia?

[11, *Istota kultury*], [24, *O gniewie*], [25, list 59], [26, 11.3 i 11.5], [33, r. 3].

22. Godność a wolność. Upodlenie i zniewolenie.

[12, s. 228], [14], [17, r. XV], [19, r. 3], [22, s. 12 i 42], [35, r. 11].

23. Patriotyzm. Patriotyzm Polaka końca XX wieku.

[5], [12, s. 275].

24. Wyrwałość - dlaczego to takie trudne?

[24, *O niezłomności mędrca*], [25, listy 11 i 65], także [27, ss. 100 i 103], [30].

GŁÓWNE TROSKI CZŁOWIEKA

VII. *Codzienne kłopoty człowieka*

25. Co sprawia mi kłopoty - w domu, w szkole, wśród kolegów.

[18, r. III i inne].

26. Sam rozwiążę swe trudności. Co cieszy mnie w życiu?

[32, r. 14 i 15, r. 23], także [4] i [25].

27. Kłopoty innych ludzi (inne czasy, inne kraje).

[3], [4], [24], [25].

28. Czy żyjemy w wyjątkowej epoce?

[12, s. 342], [15, cz. IV], [32, t. 2, cz. IV, r. 6-8].

VIII. *W poszukiwaniu recepty na życie*

29. Rozum, doświadczenie, wiara czy intuicja - a może szczęśliwy przypadek - sposobem na kłopoty?

[2, s. 70 (*Racjonalizm i irracjonalizm*)], [25, listy 74 i 76], [28, *Mądrość oraz Sfera irracjonalności*], [27, s. 9].

30. Problem szczęścia. W poszukiwaniu harmonii życia.

[24, *O życiu szczęśliwym*], [27, s. 15], [31, r. 1 i 3], także [30].

31. Co nam radzą mądrzy ludzie - etycy i filozofowie (Sokrates, Arystoteles, stoicy, inni wielcy myśliciele?)

[3], [4], [9, r. 2], także [25].

32. Jak postępować zarazem rozumnie (skutecznie) i uczciwie?

[11, *Opiekun spolegliwy*], [13, r. 13].

IX. *Człowiek dorosły.*

33. Troski człowieka dorosłego.

[26, 12. 4], [27, s. 119], także [25], [30].

34. Społeczeństwo dorosłych a społeczności młodzieżowe.

[9].

35. Jak dorośli rozwiązują problem przetrwania i kwestię wyboru etycznego.

[10, *W kategoriach wieku*], [27, s. 23].

36. Jak urządzić sobie życie. Czy już dzisiaj powinienem o tym pomyśleć?

[27, s. 112], także [25], [30].